

Новикова Ю. М.,

Донбаська національна академія будівництва і архітектури

КУЛЬТОВА ЛЕКСИКА В ОСНОВАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ МЕШКАНЦІВ ДОНЕЧЧИНИ

Стаття продовжує ряд публікацій з антропонімії Донеччини, зокрема виконано лінгвістичний аналіз прізвищ, в основах яких закарбувалася культова лексика: назви релігійних свят (геортоніми) і понять церковного вжитку. Виокремлено лексико-семантичні підгрупи відповідної лексики в основах досліджуваних прізвищ, проаналізовано полісемантичні прізвища.

Ключові слова: антропонім, прізвище, лексико-семантична група, культова лексика, семантика, полісемантичні прізвища.

Статья продолжает ряд публикаций по антропонимии Донетчины, в частности выполнен лингвистический анализ фамилий, в основах которых сохранилась культовая лексика: названия религиозных праздников (геортонимы) и понятий церковного употребления. Выделены лексико-семантические подгруппы соответствующей лексики в основах исследуемых фамилий, проанализированы полисемантические фамилии.

Ключевые слова: антропоним, фамилия, лексико-семантическая группа, культовая лексика, семантика, полисемантические фамилии.

This article continues publications in anthroponymy of the Donetsk region. The linguistic analysis of surnames contains religions lexis, namely names of religions holydays (heortonoms) and church notions. Lexico-semantic subgroups of the corresponding lexical units in analysed surnames have been determined, polysemanticsurnames have been analysed.

Key-words: anthroponym, surname, lexico-semantic group, religions lexis, semantics, polysemantic surnames.

Лінгвістична специфіка національного антропонімікону завжди привертала увагу мовознавців, засвідчуючи вагому роль онімної лексики, прізвищевих номенів – насамперед у загальній перспективі гуманітарної парадигми. Так, історію української антропонімії ретельно досліджували такі вітчизняні вчені, як Б.Б. Близнюк, Ю.О. Карпенко, Р.Й. Керста, Л.О. Кравченко, Г.Д. Панчук, С.М. Медвідь-Пахомова, Ю.К. Редько, І.Д. Фаріон, М.Л. Худаш, П.П. Чучка та інші знані ономасти. До проблем походження прізвищ та аналізу їхніх словотвірних моделей звертався Ю.К. Редько. Вагомим внеском в антропонімію стала і праця М.Л. Худаша “З історії української антропонімії”.

Докладне вивчення власних назв потребує всебічного дослідження ономастичної своєрідності краю і регіону зокрема (роботи М.В. Бірила, Л.Л. Гумецької, В.А. Никонова) як з метою розкриття історії виникнення, динаміки, особливостей функціонування і структури цього своєрідного класу лексики в межах певних географічних ареалів, так і у зв'язку з дослідженням загальної картини розвитку ономастичної науки (роботи І.М. Железняк, Ю.О. Карпенка, П.П. Чучки, Є.С. Отіна).

Християнські релігійні й народні свята активно вивчалися релігієзнавцями (М.Ю. Брайчевський, І. Губаржевський), теологами (А.П. Голубцов, Св. І. Дамаскін), етнографами (О. Воропай, Г.В. Лозко, В.Т. Скуратівський). І лише останнім часом до них приєдналися мовознавці (С.Я. Єрмоленко, В.А. Ткаченко, Т.А. Харитонова, А.М. Шамота, Г.М. Яворська), які усвідомили необхідність комплексного вивчення зазначених одиниць, що суттєво збагачить наукові уявлення про матеріальну і духовну культуру українського етносу. Культові лексеми розглядаються як реалізатори мовного коду народної культури і потребують ґрунтовного лінгвістичного осмислення.

Актуальність нашого дослідження зумовлена своєрідністю й недостатньою вивченістю назв релігійних свят в основах сучасних прізвищ як багатого джерела для вивчення лексичного розмаїття мови, історії, культури, психології, побуту та вірувань народу певної етнографічної території. Їх значення розкриває суттєву для історії мови та для історії її носіїв інформацію. Саме тому семантика антропонімів є однією з найбільш досліджуваних категорій ономастичної науки.

Метою статті є лексико-семантичний аналіз прізвищ, похідних від назв релігійних свят, встановлення їх зв'язку з відповідними етнокультурними константами, визначення назв релігійних свят як одиниць мовної системи, що мають специфічний вияв у межах антропонімної системи.

Для визначення семантичних типів прізвищ мешканців Донеччини ми залуцаємо загальноприйнятну класифікацію прізвищ П.П. Чучки за семантичним принципом, апробовану у працях багатьох ономастів, зокрема С.Є. Панцьо, І.І. Ільченко, І.А. Корнієнко, Н.Ю. Булави, Ю.Б. Бабій та ін. На основі класифікаційних засад в прізвищевій системі Донеччини виокремлюємо відіменні, відтопонімні та відапелятивні утворення, що дає важливу інформацію для істориків, етнографів, мовознавців та можливість порівняльного аналізу антропонімії різних територій і мовних систем. У статті досліджуються твірні основи прізвищ та їх значення, оскільки саме аналіз семантики антропооснов може визначити ресурси, за рахунок яких усталювалася та розвивалася певна антропонімна система.

Значну роль для будь-якого народу відіграє його духовність, відбиваючи національний характер. Складним духовним утворенням, світоглядним і культурним феноменом є релігія. Релігійна свідомість функціонує за допомогою культової лексики – сукупності слів релігійної мови (“Бог”, “дух”, “благодать” тощо).

Одним із найбільш інформативних мовних джерел про духовність українців є прізвища, похідні від назв релігійних свят і понять церковного вжитку. Етнологічний підхід до їх вивчення дає можливість осмислити мову як бачення світу народом. Адже прізвища виступають об'єктивними свідками народного життя, у них “тією чи іншою мірою фіксуються результати попередніх етапів пізнання дійсності. Без опору на колишній досвід сприйняття будь-якого предмета чи явища дійсності було б неможливим” [5, с. 29].

Український народ завжди з великою повагою ставився до віри. “Останки своєї віри народ зберігав в останках форм і звичаїв, і їх вистачало, щоб відчув він свою окремішність, щоб зберіг себе як окремих народ” [7, с. 147]. Від термінів на позначення християнських свят “воскресение”, “вознесение”, “преображение” утворено велику кількість топонімічних назв [2, с. 95].

Назви релігійних свят (геортоніми) [11, с. 48] і понять церковного вжитку стали основою для 150 прізвищ мешканців Донеччини [9] (2100 носіїв; 0,3% від загальної кількості досліджуваних прізвищ). У межах цієї лексико-семантичної групи виокремлюємо такі підгрупи: “Назви християнських свят”, “Назви понять церковного вжитку”, що зумовлено мотиваційною базою онімів [10].

Назви релігійних свят відображають поняття, сформовані носіями мови у процесі їх пізнавальної діяльності, і є “позначеннями або номінативними знаками” [1, с. 71] подій, що пов’язані з релігійними віруваннями і відбуваються у визначений час. Отже, лексеми на позначення релігійних свят мають “подійно-темпоральну семантику” [8, с. 120]. Темпоральна семантика назв релігійних свят активізується за умови виконання ними календарної функції [8, с. 122]. Назви свят вбирали в себе краєзнавчий фон і ставали згустками народного духу [13, с. 179]. Вони могли бути як вираженням віри, так і відліком часу, що пов’язувалося із сільськогосподарським календарем, з народними звичаями. Наприклад: піст > *Постніков* (оскільки всі пости стосуються свят на честь певних святих, лексемі *піст* зараховано до аналізованих одиниць); Маковій “спрощена українська назва церковного свята святих мучеників Маккавеїв (1 серпня за ст. ст.)” > *Маковей*; Покрова “за церковним календарем, православне свято, що відзначається 1/14 жовтня як свято Покрова Пресвятої Богородиці та Прісноподіви Марії” [6, 463] > *Покровський*; Рождество > *Рождественський*; Воскресіння “день воскресіння Ісуса Христа” [6, с. 118] > *Воскресенів*; свято “відзначуваний народним звичаєм або церквою день на честь якої-небудь події чи святого” [6, с. 532] > *Святенко* (згідно з первісним значенням слова “святий” – “світлий”, “сяючий”, “незаплямований”, “чистий”, “шанований” у свідомості українського народу і свята сприймалися, очевидно, як дні “світлі, сяючі, шановані”). На думку Митрополита Іларіона, старослов’янське “празник” – це день вільний від праці. Пізніше день святковий, а особливо день святого, на честь якого поставлений храм, храмове свято); святки “цикл церковно-календарних свят від Різдва Христового (25 грудня / 7 січня) по Різдвяний день (8/21 січня)” [6, с. 502] > *Святкін*; Преображення > *Преображенський*; Великдень “найзначніше християнське свято на честь воскресіння Ісуса Христа” > *Великодній*; Благовіщення “важлива віха землеробського календаря українців” > *Благовещенський*; Введення “за церковним календарем, день 21 листопада / 4 грудня, коли Діву Марію вводили в Єрусалимський храм для посвячення її Богові” [6, 66] > *Введенський*.

До назв понять церковного вжитку уналежнюємо назви надприродних істот, культових понять та предметів церковного вжитку. В основах антропонімів зафіксовано такі назви: проскура “просфора” [4, т. III, с. 479] > *Проскурин*; ангел “надприродна істота, посланець, вісник Бога” [6, с. 13] > *Ангел*; архангел “ангел найвищого рангу” [6, с. 18] > *Архангельський*; душа “безсмертна, нематеріальна основа в людині” [6, с. 209] > *Душа*; ікона “живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Бога чи святого, якому поклоняються віруючі” > *Іконніков*; апостол “кожен з дванадцяти учнів Ісуса Христа, яких він послав проповідувати своє вчення” [6, с. 17] > *Апостолов*; ладан “смола, яку використовують під час релігійних обрядів” [10, т. IV, с. 433] > *Ладан*; амінь “від давньоєвр. “хай буде так!”, “істинно так!” заключне слово в молитвах, проповідях” [6, с. 12] > *Аминеv*; Біблія “Святе Письмо (Письмо) Ветхого (Старого) і Нового Заповітів” [6, с. 37] > *Біблій*.

Окремі прізвища вказують на деякі побутові звичаї, ставлення народу до тих чи інших явищ суспільного життя і релігії: славити Бога > *Богославський*; алілуйя “уживається у відправах християнської релігії для вираження славлення Бога” [6, с. 11] > *Алілуйко*; молити Бога > *Молибожко*; отче наш > *Отчешашенко*. Їх виникнення пов’язано з тим, що християнство санкціонувало етос абсолютної цінності людини, її відповідальності за власні вчинки. Одні дії засуджувалися, інші схвалювалися в народі, що не могло не відбитися в антропоніміці.

Велика кількість онімних одиниць має подвійну мотивацію та співвідноситься не тільки з назвою християнського свята, але й з теонімами християнського походження або церковною атрибутикою. Так, прізвища *Троїцький*, *Троїцин* генетично пов’язані із назвою *Трійця*: “1) триєдине божество, у якому поєднуються Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий; 2) релігійне свято на честь Святої Трійці; 3) трійця – з’єднані разом і зіллям убрані три свічки, з якими ходили на Йордан [6, с. 606]; мотивуючою базою антропонімів *Спаський*, *Снас* є *Снас* “засновник християнства, що врятував людство, спокутуючи його гріхи” [6, с. 573] або свято православної церкви, встановлене на честь Преображення Господнього. Цей день був немовби апофеозом радості селянина з плодів своєї діяльності. Поширення прізвищ *Постніков*, *Маковецький*, *Покровський*, *Троїцький* зумовлено популярністю церковно-календарних свят *Маковій*, *Покрова*, *Трійця* та частотністю неживання скоромної їжі в період постів.

Досліджувані прізвища дають підстави говорити про народну основу прізвищевої системи Центральної і Східної Донеччини, що відтворює побут, культуру й духовну спадщину українського народу. Вони дають змогу розширити наше уявлення про традиційний побут, культуру і звичаї українців.

Література:

1. Антонюк О. Центральні та периферійні елементи лексико-семантичної підгрупи прізвищ із семою “зріст” / Олена Антонюк // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Укл. : А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонДУ, 2000. – Вип. 6. – С. 174-176.
2. Белогуб А. А. О влиянии терминов богословия на топонимическую лексику / А. А. Белогуб // Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В.И. Вернадского. – Т. 19 (58). – №4. Серія “Філологія”. – Сімферополь : ТНУ, 2006. – С. 95-98.
3. Горпинич В. О. Антропонімія Дніпровського Припоріжжя і суміжних регіонів України: Монографія / В. О. Горпинич, І. А. Корнієнко; За ред. д. філол. н., проф. В. О. Горпинича // Ономастика і апелятиви. – Дніпропетровськ; Миколаїв : Вид-во “Іліон”, 2006. – Вип. 25. – 237 с.

4. Грінченко Б. Д. Словник української мови / Упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко / Борис Грінченко. – К. : Наукова думка, 1996-1997. – Т. I-IV.
5. Губко О. Т. Психологія українського народу: Наук. дослідж: В 4 кн. / Олексій Губко. – К. : ПВП “Задруга”, 2004. – Кн. 1: Психологічний склад праукраїнської народності. – 400 с.
6. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
7. Карпенко О. П. Ментальна організація власних назв / Олена Карпенко // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 25-34.
8. Коробко Т. Ю. Лексико-семантичний аналіз назв релігійних свят у сучасній українській мові / Т. Ю. Коробко // Актуальні проблеми металінгвістики : Зб. статей за матеріалами 5 міжнародної наук. конфер. – Черкаси : Ант, 2007. – С. 120-122.
9. Новикова Ю. М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини / Юлія Новикова // Під ред. проф. Т. Ю. Ковалевської та проф. І. Є. Намакштанської. – Донецьк : “Вебер” (Донецька філія), 2007. – 996 с.
10. Новикова Ю. М. Семантико-словотвірна структура прізвищ Центральної і Східної Донеччини / Юлія Новикова // За заг. ред. д-ра філол. н., професора Т. Ю. Ковалевської. – Монографія. – Донецьк : Норд-Прес, 2009. – 210 с.
11. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская / Отв. ред. А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1988. – 189 с.
12. Словник української мови: в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т. I-XI.
13. Сологуб Н. Народні переосмислення біблійних образів / Н. Сологуб // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конг. українців / Відп. ред. В. Німчук. – К. : Пульсари, 2002. – С. 176-180.
14. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / Михайло Худаш. – К. : Наукова думка, 1977. – 236 с.